

Een terugkeer van het nationalisme

P.H.H. Vries

studeerde sociale en economische geschiedenis te Leiden en is daar thans als docent verbonden aan de vakgroep Geschiedenis. Hij promoveerde onlangs op *Verhaal & Betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Leiden 1995). Adres: Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Samenvatting

Het nationalisme leek zo goed als verdwenen, maar het blijkt sinds kort weer springlevend. In dit artikel wordt een beknopte samenvatting gegeven van de strekking van de belangrijkste recente literatuur met betrekking tot dit fenomeen en wordt een poging gedaan de huidige 'wederopleving' van het nationalisme in het licht daarvan te duiden en te verklaren. De stelling wordt verdedigd dat het denken in nationale termen veel minder op zijn retour was dan vaak werd beweerd en dat bovendien de interpretaties die zijn geboden van het nationalisme in een wat verder verleden, ook licht werpen op de nationalistische renaissance waarvan wij thans getuige zijn. Het belang van staat en natie is veel minder aangetast dan diegenen meenden die steeds spraken over hun verdwijnen. De (nationale) staat is nog steeds verreweg de belangrijkste organisatievorm van het openbare leven; zolang dat het geval is, blijft nationalisme als streven naar een eigen staat een reële en redelijke optie voor diegenen die vinden dat zij binnen de bestaande staten niet voldoende aan hun trekken komen.

1. Inleiding

Er gaat geen dag voorbij zonder dat verbaasd en bezorgd wordt gewezen op de 'herleving' van het nationalisme. Doel van dit artikel is in kaart te brengen wat binnen de sociale wetenschappen inclusief de geschiedbeoefening met betrekking tot nationalisme te berde is gebracht en na te gaan in hoeverre dat licht werpt op contemporaine ontwikkelingen. Ik zal daarbij alleen verwijzen naar ontwikkelingen in Europa. Het is een cliché, maar daarom niet onwaar, dat veel onduidelijkheid bestaat over de vraag wat nationalisme eigenlijk is. Om die althans in het kader van dit artikel weg te nemen, zal ik beginnen met het bieden van een omschrijving, niet vanuit de

pretentie aan te geven wat het 'werkelijk' is, maar enkel om terminologische helderheid te verschaffen.

Ik kies voor de definitie van Gellner, die nationalisme omschrijft als 'a political principle which holds that the political and the national unit should be congruent'.¹ Onder de 'political unit' waarvan hier sprake is, wordt in dit artikel steeds de staat verstaan. Het mag duidelijk zijn dat de geboden definitie in die zin beperkt is, dat zij nationalisme expliciet afgrenst van alle vormen van 'identity politics' die geen staatkundige implicaties hebben. Wie elke vorm van identiteit of solidariteit het predikaat 'nationalisme' toekent, berooft het begrip van elk onderscheidend vermogen en maakt het ongeschikt voor gebruik in een wetenschappelijke analyse. Veel zogenaamd herlevend nationalisme is niet zo zeer nationalisme als wel etnocentrisme, xenofobie, racisme of een streven naar meer autonomie. Dat tussen deze verschijnselen en nationalisme verwantschap bestaat en dat zij gemakkelijk over kunnen gaan in echt nationalisme, wil nog niet zeggen dat zij daaraan ook identiek zijn.

Dat de huidige wederopbloei van het nationalisme aanleiding geeft tot verbazing en verontrusting komt omdat de twee constituerende elementen van het nationalisme, namelijk staat en natie beide geacht werden ten dode te zijn opgeschreven en niet meer op veel sympathie konden rekenen. Laten we beginnen met de staat, hier te definiëren als de politieke organisatie die in een bepaald gebied soeverein is en beschikt over een (bijna) monopolie van regelgeving, legitieme toepassing van geweld en belastingheffing. Deze politieke organisatie, in de praktijk doorgaans aangeduid als 'nationale staat' of, vrijwel altijd ten onrechte, als 'natie-staat', zou van twee zijden worden uitgehouden.² Enerzijds is de

wereld na de Tweede Wereldoorlog in versneld tempo kleiner geworden. Staatsgrenzen worden steeds gemakkelijker overschreden of genegeerd en hebben aan belang verloren. Het aantal transnationale organisaties en bedrijven is gestaag gegroeid.³ Ook op het gebied van de cultuur zijn vooral onder invloed van de moderne massamedia grenzen geslecht. Anderzijds is de nationale staat recentelijk van onderaf uitgehold door processen die zich waarschijnlijk het beste als 'regionalisering' en 'deregulering' laten aanduiden. Bevoegdheden en taken zijn in toenemende mate naar een infra-nationaal niveau gedelegeerd of geprivatiseerd.

Deze uitholling van de 'staat', zeker die door grotere entiteiten, is vaak voorgesteld als een vanzelfsprekend en onstuitbaar proces. De toekomst zou nu eenmaal behoren aan 'bigger entities'. Waarmee meteen een reden is genoemd waarom menigen zich verbaast over de terugkeer van het nationalisme. Immers, wanneer de staat als organisatievorm aan betekenis verliest, wordt ook het belang van het hebben van een eigen staat kleiner en verdwijnen noodzaak en zin van nationalisme. Er zijn dan, zoals Hobsbawm stelt, geen 'goede', dat wil zeggen rationale gronden meer om nieuwe staten te creëren.⁴

Daar komt bij dat nationale culturele identiteiten door de opkomende transnationale cultuur leken te worden weggevaagd, terwijl het nationalistisch denken dat zo gepreoccupeerd is door nationale identiteit, zulke desastreuze gevolgen had gehad dat het, althans in Europa, na de Tweede Wereldoorlog alom werd verworpen. Ten oosten van het ijzeren gordijn werd, in elk geval officieel, een ideologie aangehangen die in fundament internationaal was. Dat er in denken en beleid nog steeds sterk nationalistische tendensen aanwezig waren, is een andere zaak. Ten westen van het ijzeren gordijn werd geijverd voor een nieuwe internationale orde waarin samenwerking centraal moest staan. Uiteraard, er bestonden ook hier nationale sentimenten en belangen, maar het nationalisme leek niet een ideologie met toekomst. De controverse die er werkelijk toe deed, was de supranationale tussen de twee machtsblokken.

2. Het hardnekkig voortbestaan van staat en natie

Kortom, staat, natie en daarmee nationalisme leken overblijfselen uit het verleden, ten dode opgeschreven en zonder toekomst. Vandaar de verbazing over het feit dat zij allesbehalve dood blijken. Mijsns inziens is die verbazing voor een groot deel het gevolg van een tamelijk slordige diagnose van de gezondheidstoestand van de 'patiënten'. Die waren minder aangeslagen dan werd beweerd. Hun huidige vitaliteit is daarmee minder miraculeus dan zij lijkt.

De stelling dat het belang van de staat is afgenomen, is in zoverre discutabel dat de nationale staat ondanks alle ophef over internationalisering, supranationale organisaties, regionalisering, deregulering, privatisering, afbraak van de verzorgingsstaat et cetera nog altijd zonder enige twijfel verreweg de belangrijkste actor is op het wereldtoneel en verreweg de belangrijkste organisatorische eenheid waarmee burgers in hun leven worden geconfronteerd. Hij is nog altijd de instantie bij uitstek die claims op hen legt, en waar zij claims op (kunnen) leggen. De staat is niet uit het maatschappelijk leven verdwenen, sterker nog, ik betwijfel zelfs of hij wel op zijn retour is. Het beslag van de collectieve sector op het nationale inkomen is in de westerse wereld, alle neo-liberale retoriek ten spijt, nauwelijks kleiner geworden, de belastingdruk nauwelijks lager, de hoeveelheid regelgeving is nog steeds zeer groot. Het onweerlegbare feit dat veel zaken zich niet (meer) op het niveau van de bestaande nationale staten afspelen, impliceert allerminst dat daarmee de tijd van staat, en natie, voorbij is. Internationale samenwerking is nog altijd *internationale* samenwerking. Politieke organisaties die de staatsgrenzen volledig kunnen negeren, zijn er niet. Transnationale ondernemingen worden in principe nog steeds onderworpen aan nationale wetgeving.

Of het proces van 'regionalisering' een teken is van een afnemend belang van staat en natie, is nog veel meer de vraag. Het kan diverse oorzaken (al dan niet in wisselwerking) hebben en de gevolgen ervan kunnen al evenzeer verschillen. Het kan gaan om processen van delegatie en decentralisatie; min of meer 'neutrale' processen, die door de centrale overheid uit efficiency-overwegingen zijn geënta-meerd. In dat geval betreft het op zichzelf geen ont-

wikkelingen die het belang van staat en natie ondermijnen, alleen een vergroting van het aantal 'staten' en eventueel 'naties'. Er kan ook sprake zijn – en dat is vrijwel altijd het geval – van een uitholling van bestaande staten en naties die wordt voortgedreven door een 'nationalisme van de regio's'. Maar dat is juist een indicatie van de vitaliteit veeleer dan van de naderende ondergang van de staat! Het hebben van een eigen staat wordt blijkbaar nog steeds buitengewoon belangrijk geacht. Ook een combinatie van de twee zojuist genoemde ontwikkelingen kan zich voordoen: de staat delegeert, omdat een 'natie' of 'natie-elite' die zich op zijn grondgebied bevindt, dat wil. Wanneer de regionale nationalistische hun zin en daarmee hun 'staat' hebben gekregen, gaan zij op hun beurt over tot een (verdere) nationalisatie van de massa's.

Ook bij het vermeende verdwijnen van het nationalisme als ideologie kunnen kanttekeningen worden geplaatst. Wat er in Oost-Europa, waar thans de herleving van het nationalisme het sterkst is, vóór 1989 aan nationalistische opvattingen bestond, liet zich, wanneer er althans geen sprake was van een door de staat uitgedragen nationalisme, moeilijk achterhalen. Wat dat laatste betreft, iedereen die daartoe de moeite had willen nemen, had kunnen ontdekken dat nationalistisch denken in deze contereinen niet was verdwenen, sterker nog, het was vaak zelfs geïnstitutionaliseerd. Staten als de Sovjet-Unie en Joegoslavië waren federaties van *nationaliteiten* die waren ingericht langs nationale lijnen. Het feit dat bepaalde nationaliteiten, te weten de Russen en de Serviërs, binnen die federaties een geprivilegieerde positie innamen, maakte de ontvankelijkheid voor nationalistisch denken alleen maar groter. In het westen van Europa bestonden er wel degelijk nog vormen van nationalisme, maar het was toch ook geen 'hot issue'. De integriteit van de bestaande staten liep geen gevaar. Er waren wel nationale kwesties, maar erg acuut werden die niet. Zeker de 'opinion-leaders' beschouwden zich steeds vaker als 'Europeaan' of zelfs 'wereldburger' en gingen daar prat op, zonder zich af te vragen of al hun medeburgers er ook zo over dachten. Of uit dit alles mag worden afgeleid dat het nationale denken ook werkelijk was overwonnen, lijkt mij zeer de vraag. Het feit dat een probleem niet actueel is, wil nog niet zeggen dat het is opgelost. Of dat zo is,

blijkt pas wanneer het op de een of andere wijze weer op de agenda komt.

Daar komt bij dat de veroordeling van het nationalisme als bekrompen en gevaarlijk niet voor heel de wereld gold. Dat de volkeren in Oost-Europa gebukt gingen onder het Sovjet-juk, of bijvoorbeeld de Basken onder Franco, stuitte velen in 'het beschaafde Westen' tegen de borst. Met betrekking tot de volkeren in de Derde Wereld was na wat stuip-trekkingen in heel Europa eenstemmigheid bereikt: die hadden recht op nationale zelfbeschikking. Daarmee doet de vreemde figuur zich voor dat personen die nationalisme in West-Europa gevaarlijk en achterhaald vonden, steun gaven aan 'nationale bevrijdingsbewegingen' die elders actief waren en dat als 'progressief' beschouwden!⁵

Deze ambivalentie kwam het meest pregnant tot uitdrukking in het volkenrechtelijk erkennen van het recht op zelfbeschikking. Dit principe, één van de veertien punten van Wilson, is uiteraard nooit zonder restricties toegepast. Dat zou permanente chaos en strijd opleveren. Dat laat onverlet dat het *als principe* werd erkend en later door de Verenigde Naties werd vastgelegd, en als zodanig nooit is geschrapt. Zo beschouwd, is het nationalisme nooit weggeweest.

Bovendien is de laatste tien à vijftien jaar het anti-nationalistische tij in publieke opinie en wetenschap in West-Europa enigszins gekeerd. We zien in toenemende mate, óók bij personen die niet als nationalist te boek willen staan, een sterke nadruk op identiteit en verschillen. Er is een klimaat ontstaan waarin 'identity politics' kunnen opbloeien en als respectabel kunnen gelden. Dat biedt in zoverre een perfecte voorwaarde voor vormen van nationalisme, dat wordt benadrukt dat mensen fundamenteel verschillend zijn, als verschillend een kans moeten krijgen en hun verschillen moeten (kunnen) cultiveren. De weg wordt zo vrijgemaakt voor de stelling dat ze recht hebben op 'a place of their own'. Het concept 'natie' heeft wellicht nog steeds niet zo'n goede naam, de grondgedachte erachter, de onherleidbare diversiteit van culturen en samenlevingsvormen, is inmiddels door velen uitbundig omarmd.⁶

3. Staat, natie en nationalisme in recente literatuur

Hoe het ook zij, het nationalisme is thans weer een van de belangrijkste thema's op de politieke agenda. Dat heeft zijn weerslag gevonden binnen de wetenschap waar het een buitengewoon actueel voorwerp van studie is geworden. Wat leveren recente, en minder recente, studies ernaar op aan inzichten?

Laten we terugkeren naar de definitie van nationalisme als 'political principle which holds that the political and the national unit should be congruent'. Van 'the political unit' waarnaar hier wordt verwezen, namelijk de staat, gaf ik reeds een omschrijving. De vraag wat een natie eigenlijk 'is', heeft tot zeer veel bespiegelingen, maar niet tot sluitende antwoorden geleid. Met name de kwestie of naties primair als objectief bestaande, liefst onveranderlijke, entiteiten moeten worden beschouwd of juist als subjectieve constructies in die zin dat een natie er is wanneer mensen van mening zijn dat zij er is – of als een combinatie van subjectieve en objectieve factoren – heeft de gemoederen sterk beziggehouden. In de literatuur domineert de opvatting dat mensen een natie vormen wanneer zijzelf of anderen dat vinden. Het denken in termen van naties zou in elk geval in de praktijk veel meer berusten op overtuigingen, of wellicht beter nog gevoelens, dan op objectieve gronden.

Nationalisme behelst een streven naar het laten samenvallen van staat en natie. Dat roept de vraag op naar het inhoudelijke en causale verband tussen beide. Wat betreft het eerste wordt doorgaans een onderscheid aangebracht tussen een zogeheten politiek of staats-nationalisme en een volks of cultureel nationalisme.⁷ We spreken van staatsnationalisme, in het Engels 'civic nationalism', wanneer, in Ignatieff's omschrijving, de overtuiging bestaat dat 'the nation should be composed of all those – regardless of race, colour, creed, gender, language or ethnicity – who subscribe to the nation's political creed'.⁸ We stuiten hier op het natie-concept zoals dat ten tijde van de Franse Revolutie, toen ook de eerste moderne staat vorm kreeg, voor het eerst tot volle ontplooiing kwam. Sieyès' omschrijving van de natie als groep van deelgenoten die onder een gemeenschappelijke wet leven en vertegenwoordigd worden door hetzelfde wetgevende lichaam, lijkt mij

een treffende uitdrukking van deze wijze van denken over de natie.⁹

In 'civic nations' is burgerschap een noodzakelijke en voldoende voorwaarde voor het lidmaatschap van een bepaalde natie. Het hebben van een bepaalde nationaliteit is een staatsrechtelijke aangelegenheid, hetgeen uiteraard niet betekent dat het altijd even gemakkelijk is haar te verwerven. Maar het kán in principe. Je kúnt burger worden van een andere staat en daarmee lid van een andere natie. Burgers vormen weliswaar *het* volk maar niet noodzakelijkerwijs *een* volk. De omschrijving van de natie is in deze interpretatie zozeer formeel-juridisch, dat velen een dergelijke vorm van nationalisme wellicht niet eens als nationalisme zullen beschouwen.

Het concept 'natie' kan echter ook een volkse of culturele invulling krijgen. Het al dan niet deel uitmaken van een natie hangt dan af van bepaalde, door de nationalist althans als 'objectief' beschouwde kenmerken van diegenen die burger (willen) zijn. Ook hier neem ik een formulering van Ignatieff over wanneer die 'ethnic nationalism' contrasteert met 'civic nationalism': 'What gave unity to the nation, what made it a home, a place of passionate attachment, was not the cold contrivance of shared rights, but the people's pre-existing ethnic characteristics: their language, religion, customs and traditions'.¹⁰ Het is deze vorm van nationalisme, die men doorgaans in gedachten heeft wanneer van nationalisme sprake is. Ook zij kon pas tot volle wasdom komen vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw.

Het zal niet verbazen dat in de praktijk beide nationalismen niet zo mooi van elkaar kunnen worden onderscheiden als in theorie. De geschiedenis van Frankrijk, vaak genoemd als voorbeeld bij uitstek van een 'civic nation', laat zien dat ook daar vaak en in toenemende mate sprake is geweest van een sterk etnisch nationalisme. Het staatsnationalisme van de Franse Revolutie bouwde voort op een proto-nationaal gedachtengoed met duidelijk cultureel-volkse elementen. Na de revolutie is altijd in meer of mindere mate verschil aangebracht tussen 'echte' Fransen en andere Fransen, waarbij de eersten diegenen waren die deel hadden aan de Franse cultuur. Xenofobie is ook de Fransen nooit vreemd geweest.¹¹ Bovendien, de Franse overheid is zoals alle overheden steeds zeer actief geweest in het 'maken' van haar

burgers. Het feit ten slotte dat burgers van landen met een vorm van staatsnationalisme herinneringen en overtuigingen gaan delen, geeft ook hun nationalisme na verloop van tijd steeds meer etnische trekken. Een natie die als politieke constructie haar geschiedenis begint, kan in de loop van de tijd zeer wel uitgroeien tot een beleefde realiteit. De literatuur geeft mij aanleiding tot de conclusie dat het nationalisme, zeker vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, vrijwel steeds sterk 'volks-culturele' trekken heeft gehad. Een zuiver politieke invulling bood overheden én burgers blijkbaar onvoldoende houvast.

Dat brengt ons bij de vraag naar de causale relatie tussen staat en natie: maakt de staat de natie of andersom? In het eerste geval spreekt Tilly van 'state-led nationalism'.¹² Natievorming is hier een direct effect, of in elk geval een begeleidend verschijnsel van het proces van staatsvorming. In het tweede geval, het zogeheten 'state-seeking nationalism', is het de natie die een staat sticht en er vorm aan geeft. Van dit laatste type kunnen we in de moderne Europese geschiedenis twee varianten onderscheiden. De eerste zou je de 'desintegratie-variant' kunnen noemen: daarvan is sprake wanneer een bepaalde bestuurlijke eenheid waarbinnen diverse 'naties' leven, op een gegeven moment uiteenvalt in meerdere staten op 'nationale' grondslag. De tweede, de 'integratie-variant', kenmerkt zich daardoor dat leden van één natie zich bevinden in diverse bestuurlijke eenheden, zich daaruit losmaken en gezamenlijk een nieuwe staat creëren.

In de literatuur overheerst de interpretatie dat de staat 'logisch' voorafgaat aan de natie en allerlei vormen van nationalisme en hoe dan ook een rol speelt bij 'nation-building'. Pas nádat en dóórdat moderne staten ontstonden, verschenen er naties die in eigen staten wilden leven. Dit geldt óók voor gevallen van 'state-seeking nationalism'. De specifieke natie die op zoek is naar een eigen politieke organisatie, gaat weliswaar vooraf aan de specifieke staat die zij creëert of hoopt te creëren, maar ook hier geeft uiteindelijk staatsvorming de aanzet tot natievorming en nationalisme. Mensen die zelfbeschikking willen, zijn er ongetwijfeld altijd geweest. Voordat in Europa vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw het proces van staatsvorming in een stroomversnelling raakte, wás er in feite volop

sprake van allerlei vormen van zelfbeschikking. De toenmalige bestuurlijke eenheden kenden nog altijd veel privileges, immuniteiten en 'indirect rule'. Met het voortschrijden van het staatsvormingsproces werden de voordelen verbonden aan het hebben van een eigen staat steeds duidelijker, evenals de nadelen van het níet hebben daarvan: het hebben van een eigen staat werd de meest voor de hand liggende, zo niet enig mogelijke, invulling van de idee 'zelfbeschikking'. Wanneer dat streven naar een eigen staat eenmaal in een paar gebieden resultaat heeft gehad, krijgt het een olievlek-werking. Dan geldt om Charles Tilly te parafaseren, het volgende: 'Je hebt een eigen staat, of je maakt deel uit van die van jouw buurman'!¹³

De relatie tussen staatsvorming en natievorming kan verschillende gedaanten aannemen. Er hoeft geen sprake te zijn van een bewust beleid van overheidswege. Ook wanneer zij geen expliciet 'nationalistische' bedoelingen hadden, creëerden nationale overheden de natie: zij bepaalden immers wie burger is en wie niet en zij onderwierpen het burgerschap aan controle en regels. Denk aan de invoering van een burgerlijke stand, allerlei vormen van identificatie en classificatie op nationale grondslag, de introductie van paspoorten, het strikter worden van grenscontroles, het invoeren van nationale systemen van onderwijs en dienstplicht et cetera.¹⁴ Doordat zij steeds sterker en in steeds meer opzichten ingrepen in het leven van al diegenen die onder hun soevereiniteit vielen, creëerden overheden burgers en landgenoten. Zij homogeniseerden en 'uniformeerden' hun burgers – wanneer zij algemene dienstplicht invoerden zelfs letterlijk – en bonden hen zo veel mogelijk aan de staat.¹⁵

In het bovenstaande verschijnen burgerschap en natievorming als afgeleiden of gevolgen van de vorming van het staatsbestel. Overheden kunnen echter ook een beleid voeren dat niet alleen feitelijk tot gevolg heeft dat hun onderdanen burgers worden, maar dat er expliciet op is gericht hen tot vaderlandslievende burgers te maken. Naarmate burgers meer inspraak hebben in het reilen en zeilen van de staat, of er althans systematischer en meer invloed op kunnen uitoefenen, hebben overheden meer belang bij een dergelijke nationalisatie van de massa's. Zeker na 1870 werd in de meeste Europese staten, zowel in de oude gevestigde als in de nieuwe, van

overheidswege de vorming van een nationale identiteit en een nationaal bewustzijn expliciet bevorderd.

De nadruk in de literatuur op de redenen van overheden om staatsburgers 'nationalistisch' te maken, mag echter niet aan het oog onttrekken dat met het toenemend belang van de staat voor de burgers, diezelfde burgers ook meer en vaker claims gingen indienen bij de staat en derhalve ook zelf steeds meer belang stelden in de vraag wie nu eigenlijk onder 'de onzen' en wie onder 'de anderen' viel. Overheden én onderdanen hadden er baat bij af te bakenen wie staatsburger is en wie niet. De implicaties daarvan voor bijvoorbeeld het hebben van stemrecht, maar ook met betrekking tot allerlei sociale en economische regelingen, werden steeds groter. De staat was al vanaf het begin van de negentiende eeuw, alle retoriek over 'de nachtwakerstaat' ten spijt, verreweg de belangrijkste arena waarbinnen werd gestreden om de verdeling van schaarse goederen en het werd voor burgers dan ook buitengewoon belangrijk de overheid als wetgever en beschermer aan hun zijde te hebben. Veel meer dan voordien het geval was en in toenemende mate werd het maatschappelijk leven vanaf het begin van de negentiende eeuw 'genationaliseerd'. Niet alleen die kleinburgerlijke groepen die zo vaak met nationalistisch denken worden geassocieerd, maar ook arbeidersbeweging en ondernemers, bepleitten vaak een beleid dat neerkomt op 'eigen volk eerst'. Werkelijk internationale solidariteit is in de moderne Europese geschiedenis buitengewoon uitzonderlijk, een gegeven dat personen die denken dat het nationalisme inmiddels dood is, te gemakkelijk over het hoofd zien.

Het staatsvormingsproces in Europa impliceerde een uniformering van en binnen bestuurlijke eenheden. De staat ging veel dieper doordringen in het dagelijks leven van zijn onderdanen en hij kón dat nu ook dank zij de grote verbeteringen op het gebied van transport en communicatie. In bestuurlijke eenheden waar veel verschillende volkeren woonden, kon de overheid, doordat zij met haar beleid identiteiten van onderdanen in het gedrang bracht, gemakkelijk vormen van 'state-seeking nationalism' in het leven roepen of aanwakkeren. Centraliserende overheidsbureaucratieën riepen binnen een 'Vielvölkerstaat', of in elk geval een staat met veel

verschillende culturen, gemakkelijk weerstand op. 'Naties' konden zich achtergesteld gaan voelen, niet meer op hun gemak, cultureel miskend of wat dies meer zij, hetgeen nationalistische opvattingen een voedingsbodem bood. De grote imperia die Europa nog in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw herbergde, bieden een duidelijke illustratie van een dergelijke ontwikkeling. Het staatsvormingsproces van het imperium gaf hier een stimulans aan het proces van natievorming van daarin opgenomen minderheden. Verzwakking van de 'containerstaat' bood aan de zich onderdrukt voelende naties kansen. Vijanden van die containerstaat waren vaak gaarne bereid steun te bieden. Het uiteenvallen van het Habsburgse en het Ottomaanse Rijk heeft zo aan de basis gestaan van het merendeel van de huidige Europese staten. Het multinationale rijk van de Romanows werd door de bolsjewisten in zoverre gered dat zij het territorium ervan bijeenhielden. Pas na hun verdwijnen zou de desintegratie inzetten die het Ottomaanse en het Habsburgse Rijk al veel eerder had getroffen.

Vormen van integrerend 'state-seeking nationalism' zijn in de moderne Europese geschiedenis betrekkelijk schaars. Hier zijn grenzen van meerdere entiteiten in het geding. De bekendste voorbeelden zijn uiteraard Italië en Duitsland. De eenwording van Italië werd geaccepteerd, die van Duitsland liet zich niet stuiten, zelfs al zouden bepaalde Europese mogenheden dat hebben gewild.

Naarmate de staat de gewone organisatievorm van het openbare leven werd en een grotere rol ging spelen binnen het maatschappelijk bestel, werd het belangrijker te beschikken over een eigen staat, of in elk geval over een staat die de eigen belangen en identiteiten behartigt. Nationalisme is zo beschouwd een tamelijk vanzelfsprekend streven: wie zou er niet een 'eigen' staat willen in een wereld die is opgedeeld in staten? Er zijn echter talloze naties zonder eigen staat en talloze staten die meer dan één natie herbergen. Echte natie-staten waarin 'etnie' en 'polity' samenvallen, zijn er nauwelijks. Er zouden veel meer 'ethnic' en ook meer 'civic' staten kunnen zijn dan er daadwerkelijk zijn. De vraag is dan ook waarom en hoe het denken in termen van naties in bepaalde gevallen politieke uitdrukking heeft gevonden en in andere niet en onder welke condities en hoe nationalisten hun doel bereiken.

Bij het verklaren van het feit dat er nu eenmaal zo veel staten zijn als er zijn, is het belang van de internationale verhoudingen buitengewoon groot. Judt constateert dat de creatie van nieuwe staten, zeker in de desintegratie-variant, bijna altijd is geschied onder het wakend oog van andere mogendheden, doorgaans de grote, die de partituren schreven voor het statenconcert.¹⁶ Of nationalistien aanhang vonden en kansen kregen, was uiteraard afhankelijk van de mate waarin centrale overheden hun minderheden schoffeerden en van de machtsverhoudingen binnen de bestuurlijke eenheid waarin die zich bevonden, maar vaak meer nog van de *internationale* constellatie waarbinnen nationale bewegingen en hun tegenstanders opereerden. De moderne Europese geschiedenis biedt talloze voorbeelden van internationale bemiddeling of interventie bij het bepalen van grenzen. Ik verwijs slechts naar de activiteiten van het Congres van Wenen, het optreden van de Heilige Alliantie, het ontstaan van Italië of de begeleide desintegratie van het Ottomaanse Rijk in de negentiende eeuw. De twee duidelijkste voorbeelden zijn uiteraard de zeer ingrijpende staatkundige reorganisaties na Wereldoorlog I en II.

Wat ook de principiële fundering van een staat moge zijn – ‘civic’ of ‘ethnic’ –, hij kan in de praktijk slechts goed functioneren wanneer de burgers hem als hún staat beschouwen. Wie de literatuur overziet, moet concluderen dat deze identificatie uiteindelijk altijd op cultureel-volkse grondslag plaatsheeft. De geschiedenis ken niet veel voorbeelden van echt staatsnationalisme. Het Franse revolutionaire nationalisme verloor al snel zijn strikt politieke karakter. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw werd een invulling van het nationale denken op basis van verwijzingen naar de eigen cultuur in de meest ruime zin des woords in Europa de regel. Het internationalisme van de socialisten bleek in 1914 een illusie, dat van de bolsjewisten maakte al snel plaats voor ‘socialisme in één land’. Na de Tweede Wereldoorlog is weliswaar het denken in termen van volksnationalisme officieel min of meer taboe verklaard, maar een nieuwe en duidelijk andere legitimatie van het feit dat er nu eenmaal staten waren, is eigenlijk nooit geboden. Op verschillende grondslagen werden in West- en Oost-Europa verzorgingsstaten uitgebouwd. De vraag om welke redenen staatsburgers als ‘insiders’ daar-

van wél mochten genieten en niet-staatsburgers als ‘outsiders’ niet, werd daarbij pas recentelijk voorwerp van fundamentele discussie.

Pogingen tot het creëren en verankeren van een nationale identiteit en solidariteit blijken het meest kans van slagen te hebben wanneer kan worden voortgeborduurd op bepaalde tradities en zodoende op bepaalde volks-culturele elementen. Normaal gesproken zal het succes van een politiek van natievorming mede afhankelijk zijn van de mate waarin de leden van een (vermeende) natie ook daadwerkelijk een gedeelde cultuur hebben. Nationalisme in de zin zoals dat in dit artikel wordt besproken, is per definitie modern en recent: de staat zoals wij die kennen, heeft pas met de Franse Revolutie vorm gekregen. Dat overheden en met name de intelligentsia in negentiende en twintigste eeuw veel energie hebben gestoken in het creëren van nationale identiteiten, staat evenzeer buiten kijf. Dit laat echter onverlet dat nationalisme *ceteris paribus* gemakkelijker kan ontstaan en bloeien in gebieden waar al sprake is van een zeker proto-nationalisme en/of waar al bepaalde etnisch ingekleurde politieke structuren bestonden.¹⁷

We zien in de literatuur, na een periode waarin nationalistische denkbeelden voornamelijk als afgeleid werden beschouwd en alle aandacht naar het recente staatsvormingsproces uitging, recentelijk dan ook weer meer aandacht voor de relatie tussen proto-nationalisme en nationalisme en tussen proto-staatsvorming en staatsvorming. Llobera stelt in zijn *The god of modernity* (sic!) dat ‘the roots of the nation, of national identity and even of an incipient patriotic nationalism are firmly anchored in the medieval period’.¹⁸ Greenfeld verdedigt de stelling dat in Engeland al in de zestiende eeuw sprake was van ‘nationalisme’ en zij koppelt het ontstaan van nationalisme in de andere door haar bestudeerde landen (Frankrijk, Duitsland, Rusland en de Verenigde Staten) aan de structurele tegenstellingen zoals die binnen de standenmaatschappij bestonden.¹⁹ Benedict Anderson had in zijn veel geciteerde *Imagined communities* ook al andere en vroegere accenten gelegd.²⁰ Al voor er sprake was van een uitgekristalliseerd Europees statensstelsel, kenden bestuurlijke eenheden vormen van vaderlandsliefde en collectieve identiteit.²¹

Bij al deze analyses is sociologisch beschouwd

van kardinaal belang hoe een dergelijke liefde voor eigen volk of land, van welke aard of intensiteit dan ook, basis *kan* worden van een programma van politiek actieve nationalistische bewegingen en welke gedaante die dan aannemen.²² Ook diegenen die wijzen op allerlei vormen van proto-nationalisme, moeten erkennen dat het proces van staatsvorming en de internationale verhoudingen daarbij uiteindelijk een centrale rol spelen.

4. Invalshoeken en verklaringen

In de discussie over verschillende vormen van nationalisme en over verschillen in inhoud en ontstaanscontext ervan is al een aantal opmerkingen gemaakt met betrekking tot de vraag hoe het nationalisme in Europa tijdens zijn hoogtijdagen kan worden verklaard. De geboden verklaringen zijn vrijwel allemaal in meer of mindere mate 'functionalistisch'.²³ Centraal staat niet wat nationalistena beweren, maar wat de functie van het nationalisme is *binnen* het historisch proces en/of *voor* de nationalistena.

Het duidelijkste voorbeeld van een functionalistische optiek biedt Gellners *Nations and nationalism*, waarin opkomst en verbreiding van het nationalisme worden ingepast in een algemeen moderniseringsconcept. Het ontstaan van een dynamische massasamenleving met arbeidsdeling, geografische en sociale mobiliteit en veelvuldige onderlinge communicatie vereist een algemeen gedeelde cultuur en die komt er dan ook dank zij de uniformerende werking van de centrale overheid, die haar als enige kan creëren. Daarbij kan de reeds geschetste dialectiek van de onbedoelde gevolgen in werking treden. Het benadrukken van het belang van een 'algemene' cultuur kan ertoe leiden dat diegenen die het 'nationale' culturele idioom niet (kunnen) delen en in het proces van modernisering achter (dreigen) te raken, zich juist bewust worden van de eigenheid van hun cultuur en die willen verdedigen of zelfs versterken. De specifieke inhoud van de ideologie van de nationalistena zelf is daarbij secundair.

We kunnen vaak ook van functionalisme in een wat concreter betekenis spreken in die zin dat het streven naar een eigen staat wordt gezien in het licht van bepaalde concrete doelen, bepaalde concrete voordelen die er voor de nationalist aan verbonden

zouden zijn. Nationalisme verschijnt dan niet zozeer als doel op zichzelf maar meer als hefboom. Het is nooit wat het lijkt. De gemeenschap waarvan de nationalist zegt deel uit te maken, is niet alleen 'imagined', in de zin dat zij noodzakelijkerwijs talloze personen omvat waarmee hij niet letterlijk verwant is en die hij nooit heeft gezien, maar ook 'constructed', 'forged' of zoals zeer vaak, niet geheel gelukkig, wordt gezegd 'invented' met het oog op een bepaald doel.²⁴

Interpretaties vanuit de optiek van de nationalist, vanuit diens emoties, zijn tegenwoordig onder intellectuelen bijna even schaars als zij lange tijd talrijk waren. Origineel en vruchtbaar is de aanpak van Greenfeld, die in haar analyse de concepten 'anomie', 'ressentiment' en 'waardigheid' centraal stelt: 'National identity is fundamentally a matter of dignity' ... 'Within a nation, status (and, with it, a sense of pride and self-respect) can never be totally lost'.²⁵ Het inzicht dat wie nationalisme wil verklaren ook aandacht moet schenken aan de zeer primaire menselijke behoefte zich een identiteit en daarmee enig houvast te verwerven door ergens bij te horen en deel uit te maken van een groep en traditie, breekt daarmee ook onder diegenen die het verschijnsel bestuderen, weer baan. Zelfs een afstandelijk-rationeel kosmopoliet als Ignatieff kan in zijn *Blood & belonging* een zeker begrip voor nationaal denken ontwikkelen.

5. De huidige situatie in het licht van de literatuur

Wat leveren bovenstaande interpretaties en verklaringsvoorstellen op met betrekking tot het huidige nationalisme in Europa? Een door de staat gestuurd nationalisme, in de zin dat overheden van gevestigde staten expliciet het nationale concept *in etnische zin* bevestigen en versterken, zien we buiten de grote etnische conflicthaarden nauwelijks, hoewel ook daar in regio's die los willen van oude staten, bijvoorbeeld Catalonië, de overheden een proces van verstatelijking in gang zetten waarin ze staatsburgers en patriotten creëren. Zonder uitzondering nemen nationale overheden, meestal onder druk van de bevolking, steeds meer maatregelen die neerkomen op 'eigen volk eerst' – hetgeen trouwens *inherent* is aan het algemeen erkende onderscheid tussen

staatsburgers en niet-staatsburgers! –, maar zij funderen dat slechts bij uitzondering etnisch.

Er is in zoverre wel alom sprake van staatsnationalisme dat overheden, daartoe uiteraard doorgaans ook weer aangezet door degenen die zij vertegenwoordigen, niet graag soevereiniteit afdragen en hun staat ook economisch en/of cultureel enigszins afschermen van de buitenwereld, die in de huidige tijd van recessie en verwarring veel meer dan in de afgelopen decennia als bemoeizuchtig of bedreigend wordt ervaren. Het afnemend enthousiasme voor supranationale organisaties, het opkomend economisch en cultureel protectionisme, het streven de toestroom van buitenlanders te laten indammen, zij komen alle voort uit het idee dat de staat *van* de burgers en dus ook *voor* de burgers is, een gevoel dat overheden niet straffeloos kunnen negeren.

Als gezegd, in de praktijk van alledag is de nationale staat voor de meeste burgers nog altijd verreweg de belangrijkste institutie. Die burgers zijn in West- zowel als in Oost-Europa gewend, om niet te zeggen verslaafd, aan een helpende en beschermende overheid. Nationalistische tendensen in gevestigde staten behelzen zo gezien vaak niet meer dan een natuurlijke consequentie van de opvatting dat de staat primair verantwoordelijk is voor *zijn* eigen mensen, een overtuiging die uiteraard aan kracht wint in tijden van tegenspoed en onzekerheid. In dit opzicht hebben verzorgingsstaat en nationale staat meer met elkaar te maken dan de meeste pleitbezorger van laatstgenoemd staatstype waarschijnlijk lief is.

Kan diegene die systematisch poogt medeburgers te helpen, wel aan een zekere 'etnisering' van het staatsbegrip ontkomen en hoe? Kan nationalisme enkel en alleen 'civic' zijn? Kunnen burgers van een staat hun instituties funderen enkel op een staatsrechtelijke basis, en hoe dan te legitimeren dat anderen, buitenstaanders, die in principe toch dezelfde mensenrechten hebben, van dat staatsburgerschap worden uitgesloten? Hoe en op basis waarvan kan burgerschap bestaan zonder een inhoudelijk fundament voor de te betrachten solidariteit? Hoe te vermijden dat burgers alleen nog maar calculeren vanuit hun individuele belang en de staat enkel als aan *hen* uitbetalende en *hen* beschermende instantie beschouwen? Zolang de economie groeide en de wereld voor de gemiddelde burger overzichtte-

lijk en niet bedreigend was, leken dergelijke vragen minder actueel en wellicht zelfs opgelost; nu moeilijker en onoverzichtelijker tijden zijn aangebroken en de staat in West-Europa, en al helemaal in Oost-Europa, niet meer aan de verwachtingen van de burger kan of wil voldoen, blijken zij maar al te actueel. Wat te doen met personen die een duidelijk andere, zelfs conflicterende culturele identiteit inbrengen? Een absoluut cultuurrelativisme waarin iedereen volledig naar eigen waarden en normen kan leven, is binnen een staat onwerkbaar en inconsistent. Ook dit probleem, dat binnen de meeste 'staatsnationale' staten lang geen probleem was, is met de toenemende immigratie – met name ook van mensen uit duidelijk als anders ervaren culturen – veel actueler geworden. Kortom, kunnen vrijheid en gelijkheid bestaan zonder broederschap, en waarop baseer je die broederschap?²⁶

De huidige crisis van het 'civic nationalism' wijst erop dat bovenstaande vragen niet zijn beantwoord. Het staatsnationale denken, of meer nog het transnationale denken, is weliswaar na Wereldoorlog II veel geprezen, maar nog niet echt op de proef gesteld. In de periode daarvóór was het niet bepaald succesvol geweest: het was vrijwel overal weggevaagd door een meer etnisch-cultureel invulling van het natie-begrip. Nu doemt de vraag op of het werkelijk is aangeslagen. Alles wijst erop dat het weinig stress-bestendig is en weinig verankerd onder de staatsburgers.

Wat betreft het 'state seeking-nationalism', de integratie-variant daarvan bestaat nog altijd – denk bijvoorbeeld aan de IRA, in mindere mate de ETA en aan de rand van Europa het Koerdisch nationalisme –, maar stuit op verharde en erkende grenzen. Hij is principieel internationaal en derhalve volledig afhankelijk van de internationale politieke constellatie. Of een land uit elkaar valt, zal doorgaans de burenen aanzienlijk minder beroeren dan of nieuwe staten ontstaan die de *eigen* grenzen aantasten. De Duitse hereniging is wat dat aangaat een waar wonder. Zij behoefde niet voor niets de instemming van de twee supermachten, en, in veel minder mate, de burenen.

Het meest actueel is thans het desintegratie-nationalisme. Hoewel West-Europa na de Tweede Wereldoorlog altijd agitatie heeft gekend van regionale bewegingen in bij voorbeeld Vlaanderen, Corsica,

Bretagne, Ulster, Baskenland, Catalonië, of Zuid-Tirol, leken de staten hier toch behoorlijk succesvol in het maken van naties en omgekeerd. Nu staat het 'civic nationalism', dat alom officieel wordt uitgedragen, hier onder zware druk, met name in gebieden met een eigen historische identiteit. Zelfs zulke gevestigde, gecentraliseerde staten als Spanje en Frankrijk moeten, in het eerste geval zelfs zeer veel, concessies doen aan nationale bewegingen op hun grondgebied. De Belgische eenheidsstaat is in feite vrijwel geheel ontmanteld, de centrale overheden van het Verenigd Koninkrijk en Italië worden geconfronteerd met zeer sterke centrifugale krachten.

Dat in Centraal- en Oost-Europa allerlei desintegratieprocessen optreden die als 'state-seeking nationalism' kunnen worden betiteld, behoeft geen toelichting. Om hun 'succes' te meten, volstaat een blik op de kaart. De processen van staats- en natievorming zijn in deze regio blijkbaar (nog?) minder succesvol verlopen dan in het Westen en zij liepen in elk geval minder met elkaar in de pas. We bevinden ons hier in een gebied met een aantal min of meer uit het niets, vrij recent en in feite door buitenstaanders, geconstrueerde staten, die bovendien veel minder natie-staat en veel minder immuun voor nationaal denken waren dan vaak werd gesuggereerd. Dat in veel nieuwe staten al snel na de verkregen zelfstandigheid Duitse bezetting en Sovjet-'bescherming' volgden, zal een evenwichtige ontwikkeling ook niet hebben bevorderd.

6. Mogelijke verklaringen

Hoe de wederopleving van nationalistisch denken en handelen in zijn verschillende varianten te verklaren? In hoeverre kan hetgeen aan algemene inzichten over nationalisme is geproduceerd, licht werpen op hetgeen zich nu in Europa afspeelt? In een aantal gevallen zijn geen diepzinnige inzichten nodig om het bestaan van nationale bewegingen te verklaren. Wat ligt meer voor de hand dan dat naties die het leven zuur wordt gemaakt, een eigen staat willen, of in elk geval niet meer onder hun huidige onderdrukker willen leven? Het nationalisme van de een genereert dat van de ander in een spiraal van uitsluiting en insluiting. Waar een bepaalde groep gaat denken in termen van 'wij' en 'zij', moeten 'zij' dat vroeg of laat ook doen. Zeker in een situatie

van anarchie waarin geen monopolie meer bestaat van het legitieme geweld en mensen als het ware gedwongen zijn terug te vallen op 'eigen' mensen.

Judts constatering dat zodra het denken in termen van staten normaal is geworden – en er geen duidelijk werkbaar alternatief is geformuleerd – het nationalisme een kwestie is van kansen krijgen en grijpen, wordt door de huidige ontwikkelingen bevestigd. In West-Europa treedt een proces op dat zou kunnen worden aangeduid als een 'verstatelijking' van de regio's. Een proces dat centrale overheden niet goed kunnen, en eigenlijk ook niet goed dŭrven weerstaan. Het vormgeven aan eigen identiteit is nu eenmaal een erkend recht geworden. Geen enkel beschaafd Europees land wil te kijk staan als onderdrukker van een volk. Het duidelijkste voorbeeld bieden de ontwikkelingen in Spanje na de dood van Franco. Democratisering behelsde een of andere vorm van autonomie voor Basken, Catalanen en Gallegos, die hadden als historische volkeren immers rechten; maar hebben de Andalusiërs die dan eigenlijk niet ook? Wat weer de vraag oproept waarom de bewoners van de Canarische Eilanden, de Extremeños enzovoorts anders zouden moeten worden behandeld. In feite is hier sprake van het grijpen van kansen binnen een 'imperium', hetgeen des te duidelijker wordt nu de regering Gonzalez Catalaanse en Baskische nationalisten moet behagen aangezien zij anders geen meerderheid heeft. De opkomst van de *Lega Nord* in Italië hangt nauw samen met het zwakker worden van het centrale gezag, als gevolg en oorzaak. Naarmate de regeringen van het *Kingdom* zwakker in hun schoenen staan, wordt hun rijk minder 'United'.

In Oost-Europa treden dezelfde processen aan het daglicht, maar dan veel scheller. De wederopbloei van nationaal denken heeft hier – en dat in tegenstelling tot de situatie na de twee wereldoorlogen – plaats in een context van volstrekte anomie, wanorde en zelfs anarchie. Van de veelbesproken 'new world order' die in de plaats had moeten komen van het twee-blokkensysteem dat tot 1989 bestond, is zeer weinig terecht gekomen. Wie het beleid van 'Europa' of andere grootmachten als de Verenigde Staten en Rusland bestudeert, kan slechts constateren dat dit noch helder noch consistent is. In diverse staten zien we niet alleen een centrale overheid die kampt met een legitimiteitscrisis, maar ook

een desintegrerend staatsbestel, waardoor de effecten van het ineenstorten van het statenstelsel waarbinnen die staten een plaats hadden, alleen maar worden versterkt. Dat staten als Joegoslavië en de Sovjetunie ten tijde van crisis langs nationale lijnen desintegreren, ligt in zoverre voor de hand dat zij ook langs nationale lijnen waren opgebouwd, hetgeen het herlevend nationalisme daar toch een duidelijk andere dimensie geeft dan in West-Europa, waar veel meer sprake was van echte eenheidsstaten. De centrale overheden kunnen, zo zij dat al zouden willen, minder nog dan in West-Europa voor hun burgers zorgen. En dat terwijl die burgers na de zeer kortstondige euforie over het wegvallen van het communistische juk al snel weer behoefte toonden aan een beschermende overheidsjas.

Er ontstonden zo volop kansen voor makelaars in identiteit om in dit legitimizeits- en machtsvacuüm te springen en daarbij de nationale kaart te spelen, die – het zij nogmaals gezegd – niet *a priori* als illegitiem wordt beschouwd. Een ‘volk’ dat beweert te worden onderdrukt en zijn rechten eist, kan altijd op enig begrip rekenen, getuige de gang van zaken in bijvoorbeeld Slovenië, Kroatië, Bosnië, of de Baltische gebieden. Het feit dat velen het waarschijnlijk ook niet erg vonden dat ‘the empire of evil’ ineen schrompelde, heeft daarbij wellicht ook een rol gespeeld.

Het succes van de nationalistische slogans wordt uiteraard ook mede daaruit verklaard dat in een situatie van anomie zoals die in grote delen van Oost- en Midden-Europa heerst, oude angsten een zelfstandige en zichzelf bevestigende rol kunnen spelen of anders in elk geval kunnen worden gemobiliseerd. Wie dat wil, kan in dit deel van de wereld uit een zeer brede scala nationale ressentimenten putten.

De functionalistische interpretatie van het nationalisme laat zich ook op de meest recente uitingen ervan toepassen. Het beschikken over een eigen staat biedt nog altijd talloze voordelen voor diegenen die zich daarvoor sterk hebben gemaakt. Het geeft macht, invloed, status en uiteraard ook inkomen, functies en wat dies meer zij aan nationale leiders en uiteindelijk ook aan volgelingen. Het feit dat diegenen die bij een bepaald volk horen en de cultuur daarvan beheersen, op de arbeidsmarkt voorrang hebben of bepaalde *niches* krijgen toebedeeld, biedt zeker mede een verklaring voor de populariteit

van bewegingen die opkomen voor het eigen volk. Er ontstaan etnisch bepaalde en afgeschermded arbeidsmarkten.

Met deze opmerking over economische facetten van het huidige nationalisme komen we bij een verschijnsel dat mijns inziens niet veel – ik denk aan negentiende-eeuws Baskenland en Catalonië – historische precedenten kent. Ik doel hier op het feit dat ‘nationalisten’ tegenwoordig vaak niet deel uitmaken van een natie die in een achterstandspositie verkeert, maar juist van naties die er economisch beter voor staan dan die waartegen hun agitatie zich richt. We stuiten vaak op een nationalisme van naties die weigeren nog langer opgescheept te zitten met ‘anderen’ die op de een of andere wijze te veel kosten. De Baskische nationalisten zijn tot voor kort altijd rijke nationalisten geweest, die niet veel met onbeschaafted en/ of uitbuitende Castilianen van doen wilden hebben. Thans beschikt Baskenland in feite over autonomie en bestaat er wat dat aangaat weinig aanleiding tot nationalistische agitatie. Die is er echter nog steeds. Behalve uit ‘oud zeer’ laat zich dat verklaren uit het feit dat de ingrijpende economische recessie in het Baskische kernland tijdens de laatste twee decennia, mede als *gevolg* van nationalistische agitatie, Baskische nationalisten de gelegenheid biedt hun armoede aan ‘Spanje’ te wijten. De Catalanen zijn binnen Spanje nog steeds relatief rijk en machtig en ook hun nationale identiteit wordt nu in alle opzichten gerespecteerd. Van onderdrukking van hun natie is geen sprake. Toch zijn ook veel Catalanen nog steeds erg nationalistisch. Zij willen niet alleen nog duidelijker de baas zijn in eigen huis, maar ook nog minder afstaan aan ‘Spanje’, waarbij een verwijzing naar het verleden, toen zij door Castilië werden onderdrukt, hun huidige egoïstische motieven moet verhullen. Het Vlaamse nationalisme lijkt mij ook al geen nationalisme meer van de armen en onderdrukten. De opbloei van de Lega Nord in Italië komt voor een groot deel voort uit het verlangen niet langer de ‘bodemloze put’ van het *Mezzogiorno* te hoeven dempen, waarmee Italië nu plotseling een noorden kent dat voor afscheiding of in elk geval federalisme is, en een zuiden dat juist de eenheid wil behouden. Ook onder Schotse nationalisten bestaat het idee dat hun land is verworden tot een melkkoe voor in dit geval ‘Engeland’. In het nationalisme van Slovenen, Kroaten en Tsjechen zit

al eveneens een dergelijk element van economische calculatie.

Ook hier zou ik de opbloei van het nationalisme in verband willen brengen met de kansen en mogelijkheden die er zijn voor nationalistten. De verwachting dat het nationalisme zou verdwijnen, was sterk gekoppeld aan de overtuiging dat het belang van de staat, in elk geval de staat zoals wij die kennen, en van specifiek nationale culturen, zou afnemen. Denken in termen van natie-staten zou niet meer passen in een 'global village'. Nu zullen veel nationalistten niet wakker liggen van de vraag of wat zij doen 'rationeel' is. Het is echter ook geenszins zeker of bovenstaande redenering correct is. Niet alleen is de huidige wereldeconomie kleine staten gunstiger gezind dan veel tegenstanders van een proliferatie van nationale staten denken.²⁷ Er laat zich ook heel goed een scenario denken waarin Europa een fase ingaat die wel als 'new medievalism' is aangeduid.²⁸ En dan doel ik niet op de Vroege Middeleeuwen van de talloze elkaar, in anarchie bestrijdende 'war lords' zoals die in delen van Joegoslavië en de voormalige Sovjetunie weer lijken te zijn aangebroken, maar op de Hoge Middeleeuwen, toen op lokaal niveau allerlei verschillende economieën en culturen bestonden, op een hoger niveau echter wel degelijk van economische en culturele integratie sprake was. Naar het heden vertaald: een statensysteem van talloze kleine natie-staatjes die nauw met elkaar samenwerken en die hun eigen staatsinrichting en cultuur kennen, maar daarnaast deelhebben en – in tegenstelling tot de meeste 'klassieke' nationalistten – ook uitdrukkelijk deel willen hebben aan een groter economisch en cultureel netwerk. De gang van zaken in een aantal nieuwe staten, bijvoorbeeld Catalonië of Tsjechië, geeft aan dat een dergelijk scenario van een 'Europa van de regio's' niet ondenkbaar is.

Niet alleen in die zin boekt het proces van Europese eenwording bij alle scepsis en tegenslagen wel degelijk gestage vooruitgang. Het 'succes' ervan laat zich ook aflezen uit het feit dat voor buitenstaanders de Europese Unie vaak als een 'fort' verschijnt. De bewoners van die Unie zijn, al hun onderlinge verdeeldheid ten spijt, vaak buitengewoon eendrachtig wanneer het erom gaat zich tegen buitenstaanders af te zetten. Denk slechts aan de talloze protectionistische maatregelen, het verdrag van

Schengen of pogingen om Europa te mobiliseren tegen 'het fundamentalistisch-islamitische gevaar'.

7. Nationalisme als sentiment

Bovenstaande bespiegelingen gaan in aansluiting op de gelezen literatuur in hoge mate voorbij aan de emotionele geladenheid van veel vormen van nationalisme. De rol van anomie, ressentiment en onzekerheid in het ontstaan van allerlei vormen van 'identity politics' wordt in wetenschappelijke studies maar al te vaak onderschat. Welk concreet, werkbaar alternatief is er thans in een onzekere, ondoorzichtige en vaak ronduit gevaarlijke wereld voor een terugvallen op de eigen natie? De natie is ongetwijfeld voor een groot deel een fictie, maar zij is heel wat reëler en heel wat meer ingeburgerd dan een concept als 'internationale solidariteit' of 'wereldburgerschap'. Vergeleken met zogeheten internationale organisaties functioneren staten ten eerste beter, terwijl ze ten tweede vertrouwder zijn: waarom dan niet de hoop richten op een eigen staat? Het lidmaatschap van een natie is een nog enigszins concrete eigenschap die niemand je kan afpakken en die anderzijds niemand zo maar kan verwerven. Het biedt je tenminste iets om trots op te zijn: de 'ander' verschijnt vaak als bedreiging of in elk geval concurrent waar het gaat om banen of uitkeringen, huizen et cetera, zijn gedrag is anders en stelt enkel en alleen daardoor je toch al bedreigde leefwijze ook nog eens ter discussie. Hoe en waarom zou je je identificeren met iedereen? Nationale bewegingen hebben altijd gepoogd onzekerheid te onderdrukken door 'eine heile Welt' van nationale solidariteit en historische verbondenheid voor te spiegelen. Ook in het nieuwe nationalisme speelt dit element van verzet tegen ontwortelende modernisering en niet-geworteld kosmopolitisme – dat toch alleen voor een zeer bevoorrechte elite realiseerbaar is – een rol. Ook nu weer zien we bij nationalistten een zoeken naar een herkenbare en eigen 'haven in a heartless world', waarbij de symbolen van de voortgaande ontworteling – zeer vaak de kosmopoliet of gewoon de stedeling – als vijand gelden.

8. Afsluiting

Het bovenstaande komt erop neer dat *grosso modo*

het huidige nationalisme dezelfde oorzaken – zij het zeker niet altijd dezelfde uitingsvormen – heeft als dat in de periode tussen grofweg 1780 en 1950 om de eenvoudige reden dat er voor mensen *grosso modo* ook nog steeds dezelfde voordelen zijn verbonden aan het hebben van een eigen staat als in die periode en er nog steeds geen werkbare reëel alternatief voor de ‘nationale staat’ is ontwikkeld. Het feit dat de bloedige geschiedenis van het etnisch nationalisme velen huiverig heeft gemaakt om politiek op etniciteit te funderen, is niet voldoende het etnisch nationalisme ook te doen verdwijnen, zeker niet wanneer er geen duidelijk ‘stress-bestendig’ alternatief is. De ‘natie’ is ongetwijfeld ingebeeld en in die zin een uitvinding, constructie of zo men wil fictie, evenals de natie-staat; zij is echter nog altijd sterker dan alternatieve vormen van solidariteit die, hetgeen vaak wordt vergeten, hoe dan ook eveneens op inbeelding, uitvinding, constructie of fictie zullen berusten.²⁹

Noten

1. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983) 1.
2. Gezien de beschikbare ruimte zal ik niet ingaan op de terminologische problemen met betrekking tot deze begrippen. Zie daarvoor bijvoorbeeld Ch. Tilly, *European revolutions, 1492-1992* (Oxford en Cambridge Mass. 1993) 29-35.
3. Voor een beknopte toelichting zie bijvoorbeeld hoofdstuk 2 van W. Horsman en A. Marshall, *After the nation-state. Citizens, tribalism and the new world disorder* (Londen 1994).
4. Zie voor Hobsbawms opvattingen in dezen bijvoorbeeld de volgende interviews met hem: ‘The future belongs to bigger entities’, *Leidschrift* 8, 2 (1991/1992). Interviewers Marjolein van Rotterdam en Peer Vries; ‘Er zijn geen goede gronden om nieuwe staten te creëren’, *NRC Handelsblad* 19-3-1994 Zaterdag Bijvoegsel, 4. Interviewers ook hier Sophie de Schaepdrijver en Peer Vries. De mening dat de toekomst aan grotere eenheden behoort, wordt ook verkondigd door bijvoorbeeld Charles Tilly en Abram de Swaan. Zie respectievelijk ‘As a matter of fact there are very few nation-states’, *Leidschrift* 8, 2 (1991/1992) 9-26, een interview door Birgit van den Hoven en Peer Vries, en Abram de Swaan, ‘Identificatie in uitdijende kring’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20, 3 (1994) 6-24.
5. Zie voor toelichting bij voorbeeld S.W. Couwenberg, *Nationaliteit & nationalisme. Bron van integratie en desintegratie* (Den Haag 1994) 61-68.
6. Zie voor een fraaie analyse A. Finkelkraut, *La défaite de la pensée* (Parijs 1987).
7. Couwenberg, *Nationaliteit & nationalisme*, 29-31. In de literatuur worden ook de volgende begrippenparen aangetroffen, die ongeveer synoniem zijn: subjectief versus objectief nationalisme; romaans of westers versus germaans of oosters nationalisme en revolutionair versus etnisch-linguïstisch nationalisme.
8. M. Ignatieff, *Blood & belonging. Journeys into the new nationalism* (Londen 1993) 3.
9. Ik trof deze omschrijving, uiteraard in het Frans, aan in Finkelkraut, *La défaite de la pensée*, 20.
10. Ignatieff, *Blood & belonging*, 4.
11. Zie bij voorbeeld M. Silverman, *Deconstructing the nation. Immigration, racism and citizenship in modern France* (Londen en New York 1992) 19-33.
12. Ik ontleen deze terminologie aan Charles Tilly, die haar gebruikte tijdens een lezing op 12-6-1993 te Leiden getiteld: ‘States and nationalism in Europe 1492-1991’.
13. Zie voor deze uitspraak het in noot 4 genoemde interview met Charles Tilly, aldaar, 15.
14. Zie voor een toelichting aan de hand van het Franse voorbeeld: G. Noiriel, *La tyrannie du national. Le droit d’asile en Europe 1793-1993* (Parijs Calmann-Levy 1991).
15. Hoe een en ander in zijn werk ging in Frankrijk, blijkt uit de fraaie studie van E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France 1870-1914* (Stanford 1976). Maar ook elders voltrok dit proces zich op soortgelijke wijze. Met betrekking tot de ontwikkelingen in Nederland biedt H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland* (Nijmegen 1988) een goede illustratie van de min of meer neutrale mechanismen waardoor naties (kunnen) worden gecreëerd.
16. Zie T. Judt, ‘The new old nationalism’, *The New York Review of Books* 26 mei 1994 pagina 44-51. Het betreft hier een analyse van een aantal recente studies.
17. Ik verwijs in dit kader naar A.D. Smith, *National identity* (Harmondsworth 1991) en J.R. Llobera, *The god of modernity. The development of nationalism in Western Europe* (Oxford en Providence 1994).
18. Llobera, *The god of modernity*, 214.
19. Zie L. Greenfeld, *Nationalism. Five roads to modernity* (Harvard 1992) 487. Voor kritiek die behelst dat het begrip ‘natie’ door Greenfeld wel erg moet worden uitgerekt om deze stelling te kunnen verdedigen zie Judt, ‘The new old nationalism’ en J.A. Armstrong in *History and Theory* 33 (1994) 79-95.
20. B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (1e druk; Londen 1983; 2e herziene en uitgebreide druk ibidem 1991).
21. Zie bijvoorbeeld C. Beaune, *Naissance de la nation France* (Parijs 1985) en L. Colley, *Britons. Forging the nation 1707-1837* (New Haven en Londen 1992).
22. Zie voor toelichting Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality* (Cambridge 1990) en meer specifiek voor de gang van zaken in Centraal- en Oost-Europa M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge 1985).
23. Voor een kritiek op de veel te geringe aandacht voor culturele factoren in de studie van staat en natie zie W.P. Blockmans, ‘Emotionele binding van onderdanen. Een beschouwing naar aanleiding van recente discussies over de

vorming en desintegratie van staten en naties', *Beleid & Maatschappij* 21 (1994) en 3, 6-14.

24. Zie voor deze terminologie bij voorbeeld Anderson, *Imagined communities*; Colley, *Britons. Forging the nation* en E.J. Hobsbawm en T. Ranger, ed. *The invention of tradition* (Cambridge 1983). De uitdrukking 'invented' is in die zin niet erg gelukkig dat zij suggereert dat naties geheel uit het niets worden 'verzonnen', terwijl doorgaans wordt bedoeld dat zij het resultaat zijn van een eenzijdige, verwrongen interpretatie van het verleden.

25. Greenfeld, *Nationalism*, 487 en 488.

26. Zeer interessant in dezen is P. Hillhorst, 'De januskop van de natie. Nationaal engagement en universele beginselen', *Socialisme & Democratie* 5 (1994) 235-243, aldaar 240-241.

27. G.S. Becker, 'Why so many mice are roaring', *Business Week* 7, november, pagina 11.

28. Zie voor toelichting Koch, *Over staat en statenvorming*, 201; Tilly, 'Futures of European states', *Social Research* 59 (1992) 705-717 en St. Toulmin, 'Tijd voor een totaal historisch geheugenverlies', *Filosofie Magazine* 3, 4 (1994) 14-18.

29. Ik sluit mij hier gaarne aan bij de volgende uitspraak van Anderson in zijn *Imagined communities*, 6: 'In fact, all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and perhaps even these) are imagined. Communities are to be distinguished, not by their falsity/genuineness, but by the style in which they are imagined'.